

Ewa Danowska*

Jak powstawał Kopiec Kościuszki w Krakowie – jego dzieje w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej

Polski bohater narodowy Tadeusz Kościuszko zmarł w Solurze 15 października 1817 r. po dwutygodniowej chorobie, w wieku 71 lat. Serce Naczelnika umieszczono w urnie w kościele w Zuchwil, skąd zostało przewiezione do Warszawy i złożone w kaplicy Zamku Królewskiego. Zabalsamowane zwłoki, po pogrzebie 19 października, spoczęły w zaplombowanej trumnie w podziemiach kościoła jezuickiego w Solurze¹.

W następnym roku, zgodnie z gorącym pragnieniem Polaków, ciało bohatera sprowadzono do Krakowa i 23 czerwca złożono w katedrze wawelskiej². Uroczystości pogrzebowe miały niezwykle bogatą i wspaniałą oprawę – towarzyszyły im liczne przemówienia, nabożeństwa przy udziale mieszkańców Krakowa, a Kościuszko spoczął na imponującym katafalku projektu Franciszka Kossa, początkowo w kościele św. Floriana³.

Senat Wolnego Miasta Krakowa postanowił uczcić pamięć Naczelnika odpowiednim pomnikiem. Już na wieść o śmierci Kościuszki pojawiły się propozycje stworzenia funduszu naukowego jego imienia, inni pragnęli widzieć pomnik z kamienia lub brązu, którego projekty zaczęły powstawać. Miał być wzniesiony na eksponowanym miejscu, choćby w pobliżu wa-

* dr hab.; starszy kustosz dyplomowany, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Dział Zbiorów Specjalnych, Pracownia Rękopisów; zainteresowania badawcze: historia XVIII i XIX w., dzieje Krakowa, biografistyka, edytorstwo źródeł; e-mail: ewa.lidia.danowska@gmail.com

¹ Jan Gordziałkowski, *Dzieje Komitetu Kopca Kościuszki (1820–1994)*, [w:] *Kościuszcze w hołdzie*, Biblioteka Krakowska nr 133, Kraków 1994, s. 87–88.

² Stanisław Herbst, *Kościuszko Andrzej Tadeusz Bonawentura*, [w:] PSB, t. 14, Wrocław 1968, s. 438.

³ Janina Bieniarzówna, Jan Marian Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 3: *Kraków w latach 1796–1918*, Kraków 1979, s. 55–58.

welskiej katedry. Jako pierwszy z inicjatywą postawienia pomnika, jeszcze przez sprowadzeniem ciała Naczelnika do Krakowa, wystąpił mieszkaniec podkrakowskiej wsi Mogiła, Franciszek Jaczewski, publikując w tej sprawie list 19 listopada 1817 r. na łamach popularnej „Gazety Krakowskiej”. Wkrótce społeczeństwo zaczęło samorzutnie występować z datkami na wzniesienie pomnika – zarówno mieszkańcy Krakowa i jego okolic, jak i ludność zamieszkała w Królestwie Polskim⁴.

Akcję uczczenia Tadeusza Kościuszki poparł nawet car Aleksander I. Namiestnik Królestwa gen. Józef Zajączek w piśmie z 9 lutego 1818 r. skierowanym do Senatu Wolnego Miasta Krakowa donosił nie tylko o zgodzie cara na pogrzebanie Kościuszki w Krakowie, ale też zezwoleniu na uczczenie jego pamięci w dowolnej formie. Senat zwrócił się do rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego 25 lutego 1818 r., prosząc o sugestie co do projektów pomnika. W oczekiwaniu na opinię gremium profesorskiego, Senat postanowił ogłosić zbórkę pieniężną. Projektodawcą tej uchwały był prezes Senatu Stanisław Wodzicki, a ogłoszono ją w „Dzienniku Rządowym Wolnego Miasta Krakowa”. Pieniądze na terenie Wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu mieli zbierać wójtowie gmin miejskich i okręgowych, wydelegowane osoby oraz Wydział Spraw Wewnętrznych. Zarządzeniem Senatu przygotowano odpowiednie księgi, ostemplowane pieczęcią urzędową, gdzie skrupulatnie wpisywano nazwiska ofiarodawców⁵.

Pieniądzy przekazywanych do kasy Senatu na ten cel przybywało. Już 12 maja 1818 r. Wydział Spraw Wewnętrznych wpłacił 4 022 złp 16 gr i 33 dukaty w złocie. Pieniądze ofiarowywali Polacy z ziem polskich i zagranicy, np. Petersburga czy Grodna, a także cudzoziemcy. Nadal jednak nie ustalono formy pomnika ani nazwiska wykonawcy⁶.

Pojawiła się jednak inspiracja w postaci istniejących kopców Krakusa i Wandy, które istniały od stuleci w pejzażu Krakowa⁷. Myślą o budowie podobnej mogiły, pod koniec 1819 r., podzielił się S. Wodzicki w liście do Marcina Badeniego. Przychylał się do tej koncepcji – wówczas nie tak powszechnej – twierdząc, że mogiła przetrwa wieki, a nie będzie zbyt kosztowna w budowie. Ostatecznie, po wahaniach, czy godzi się czcić bohatera chrześcijanina w ten pogański sposób, pomysł został zaakceptowany, a Se-

⁴ Michał Rożek, *Kopiec Kościuszki w Krakowie*, Kraków 1981, s. 70–71.

⁵ *Ibidem*, s. 71–75.

⁶ *Ibidem*, s. 75–76.

⁷ *Ibidem*, s. 81–82.

nat zdecydował się na usypanie mogiły Kościuszki. Doniósł o tym z satysfakcją Wodzicki Badeniemu w liście z 18 czerwca 1820 r.⁸

Trudno jest dociec, kto był właściwym pomysłodawcą sypania Kopca, bowiem Helena z Miroszewskich Darowska utrzymuje we wspomnieniach, że myśl poddał jej ojciec, sekretarz generalny Senatu Jacek Miroszewski⁹. Natomiast Ambroży Grabowski napisał, że pomysł przedłożył Senatowi wiceprezes trybunału Jakub Mąkowski¹⁰.

O wyborze koncepcji sypania Mogiły Kościuszki spośród innych projektów uczczenia bohatera, np. postawienia pomnika, za czym opowiadała się część senatorów, zaważył demokratyzm Kopca „sypanego rękami ludu”, a także argument, że takiego pomnika wrogowie nie zniszczą¹¹. Idea jego budowy ujęła mieszkańców Krakowa przez swój romantyzm i nawiązanie do rzekomo starosłowiańskiej tradycji¹². Miejsca nie szukano długo – wybór padł na wzgórze św. Bronisławy, nieopodal miasta, które po powstaniu planowanej drogi, było łatwo dostępne¹³.

Uchwałę w sprawie wzniesienia Kopca Kościuszki Senat podjął na posiedzeniu 19 lipca 1820 r., po czym w połowie sierpnia odezwę do społeczeństwa w tej sprawie opublikował na łamach „Gazety Krakowskiej”¹⁴.

Szybko przystąpiono do technicznego opracowania projektu. Senator Feliks Radwański na posiedzeniu Senatu 27 lipca 1820 r. przedłożył wstępny projekt wraz z kosztorysem. Prace związane ze szczegółowymi obliczenia-

⁸ *Krakowskie miscellanea kulturalno-obyczajowe z listów Stanisława Wodzickiego (1818–1824)*, oprac. Renata Żurkova, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1961/1962, R. 7/8, s. 202, 206–207.

⁹ Helena z Miroszewskich Darowska, *Dwa lata moich wspomnień z życia krakowskiego 1836–1837*, [w:] *Kapitan i dwie panny. Krakowskie pamiętniki z XIX wieku*, wyd. Irena Homola, Bolesław Łopuszański, Kraków 1980, s. 94.

¹⁰ Ambroży Grabowski, *Wspomnienia*, t. 2, wyd. Stanisław Estreicher, Biblioteka Krakowska nr 41, Kraków 1909, s. 2.

¹¹ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1915*, Warszawa 1975, s. 41.

¹² Maria Borowiejska-Birkenmajerowa, Juliusz Demel, *Działalność urbanistyczna i architektoniczna Senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815–1846*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki” 1963, t. 4, s. 87. Zob. też Jerzy Kaźmierczak, „Góry sypiemy na świadectwo krzywdy doznanej” – narodowa wymowa Kopca Kościuszki, „Rocznik Krakowski” 1997, R. 63, s. 72, 75.

¹³ *Pamiętnik budowy pomnika Tadeusza Kościuszki przez Komitet zarządzający tąż budową wydany*, Kraków 1825, s. 12.

¹⁴ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 88.

mi, projektami i rysunkami, a także „upatrywanie” potrzebnych do budowy materiałów powierzono synowi senatora, także Feliksowi, budowniczemu. Wydział Spraw Wewnętrznych Senatu zalecił mu przygotowanie instrukcji „jak dzieło to prowadzić przy zachowaniu należynej oszczędności”¹⁵.

Nad całością prac miał czuwać ojciec budowniczego, senator Radwański, znany i ceniony architekt, który zasłużył się jako ten, kto uratował w 1817 r. Bramę Floriańską, Barbakan i 3 baszty przed wyburzeniem oraz zaprojektował ogrody miejskie tzw. Planty¹⁶. Radwański junior często współpracował z ojcem przy „upiększaniu” Krakowa¹⁷.

Pierwotny plan przewidywał, że średnica Kopca będzie miała 81 łokci (ok. 63 m), zaś wysokość 42 łokcie (ok. 33 m). Budowniczowie jednak orzekli, iż podstawa powinna być większa. Postanowiono więc wykonać podstawę o średnicy 108 łokci (ok. 83 m), aby uwzględnić pochyłość terenu i tym samym zapewnić większą stabilność konstrukcji¹⁸.

Rozpoczęcie prac wyznaczono na 15 października, jednak w tym dniu wypadła niedziela, więc przełożono inaugurację na poniedziałek 16 października 1820 r.¹⁹

Teren, na którym postanowiono wznieść Mogiłę, znajdował się na zachód od miasta, powyżej historycznej wsi Zwierzyniec, od XII w. własności konwentu panien norbertanek. Przeprowadzono pertraktacje z zakonnicami w sprawie wykupu części gruntów. Ksieni Eufemia Otfinowska odstąpiła bezpłatnie parcelę, a z końcem września 1820 r. po uregulowaniu spraw prawnych opracowano przepisy porządkowe dotyczące czynności budowy Kopca. Sprowadzono część narzędzi, które złożono w przygotowanej szopie, a wójtowie gmin podali do wiadomości właścian termin rozpoczęcia sypania, prosząc o tłumne przybycie z własnym sprzętem²⁰.

Na prawie wszystkich kolejnych posiedzeniach Senatu omawiano kwestie związane z uroczystościami rozpoczęcia prac. Projektowano iluminacje

¹⁵ ANK, Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK IV-7, s. 368.

¹⁶ Anna Żeleńska-Chełkowska, *Radwański Feliks*, [w:] PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 19–22; eadem, *Feliks Radwański senator Rzeczypospolitej Krakowskiej (1756–1826)*, Biblioteka Krakowska nr 123, Kraków 1982, s. 151–152.

¹⁷ Anna Żeleńska-Chełkowska, *Radwański Feliks junior*, [w:] PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 22–23.

¹⁸ *Pamiętnik budowy...*, s. 22–23.

¹⁹ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 91.

²⁰ *Ibidem* s. 93–95.

i sztuczne ognie, a ostateczny program ceremonii Senat zaaprobował 6 października. Kamień węgielny zwany „podstawą mogiły”, pod nieobecność biskupa Jana Pawła Woronicza, miał poświęcić kanonik Karol Skórkowski. Zawarto też kontrakt ze Stanisławem Maciejkiewiczem na dozór robót przy budowie kopca, nadmieniając, że płatne będą tylko przepracowane dni. 15 października ustawiono 30-metrowy maszt jodłowy, stanowiący pion Kopca. Drzewo ścięte w śląskich lasach i sprowadzone do Krakowa, było darem Antoniego Kruczkowskiego²¹.

Na ceremonię inauguracji budowy przybyło wielu ludzi, także spoza Rzeczypospolitej Krakowskiej. Rozpoczęła się ona 16 października, a dzień był wyjątkowo piękny. O godz. 10.00 orszak senatorów, przedstawiciele Izby Reprezentantów, uniwersytetu i kapituły ruszył w kierunku zwierzynieckiej rogatki. Wieziono też na specjalnym rydwanie skrzynię z ziemią spod Raclawic. Przed kaplicą św. Bronisławy kanonik Skórkowski odprawił mszę polową dla licznie zgromadzonego tłumu. Przystąpiono do poświęcenia kamiennej podstawy Mogiły. Przy odgłosie dział, bębnow i muzyki, prezes Senatu S. Wodzicki umieścił na środku podstawy planowanego kopca akt erekcyjny w szklanym i cynowym naczyniu oraz kamiennej urnie. Obok niego położono kilka sztuk broni zachowanej przez włościan jako pamiątki z powstania – kosi i piki, lufy armatnie, kule działowe, skrzynię z ziemią raclawicką oraz mahoniowe taczki, z których wysypano „pierwszą ziemię” na Kopiec. Czynności te poprzedziła mowa generała Franciszka Paszkowskiego, towarzysza broni Kościuszki, następnie przemawiał generał Michał Grabowski i Józef hr. Wodzicki. Potem rozpoczęło się uroczyste budowanie Kopca. Kapitan Jakub Czerniński, adiutant Kościuszki, podał prezesowi Wodzickiemu łopatę, by nabrawszy ziemi raclawickiej, napełnił mahoniowe taczki i wysypał jako podstawę mogiły. Wodzicki ustąpił jednak tego szczytu stojącej najbliżej cudzoziemce, śpiewaczce Angelice Catalani. Następnie przystąpili do taczek senatorowie, duchowieństwo i co znacniejsi obywatele krakowscy oraz damy, na czele z wojewodziną Teklą z Wodzickich Małachowską. Nawet Niemcy i Żydzi, starcy i dzieci pragnęli choćby symbolicznie uczestniczyć w tym „narodowym obrzędzie”. Z zapalem pracowano do późnych godzin wieczornych, przy dźwiękach orkiestry grającej

²¹ *Ibidem*, s. 95–97. Zob. też ANK, Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK VI-2, s. 225–228 („Urządzenia policyjne w czasie obrzędu założenia pomnika”).

patriotyczne pieśni. Nocą Mogiłę iluminowano, tworząc z lampionów i ogni piramidę w kształcie kopca²².

Zainaugurowanej uroczystości w ten sposób budowie towarzyszyła patriotyczna atmosfera. O przebiegu prac i działaniach organizacyjnych informowała na bieżąco „Pszczółka Krakowska”, wydawana przez Konstantego Majeranowskiego²³. Pisał też o tym Ambroży Grabowski²⁴. W związku z niesprzyjającą, jesienną pogodą, Senat Wolnego Miasta Krakowa na posiedzeniu 26 października postanowił zawiesić roboty do wiosny, zezwalając tylko na kontynuowanie prac przez najbardziej chętne i zaangażowane osoby²⁵.

Malkontenci zastanawiali się, czy podjęty trud sypania Kopca przyniesie efekty i czy wystarczy nań funduszy. Technika pracy nie była przemyślana w szczegółach, wysuwano obawy, skąd weźmie się dostateczną ilość ziemi. Obliczali, że budowa potrwa około 6 lat²⁶.

Mimo deszczy w pierwszej połowie 1821 r., Mogiła do dnia 18 sierpnia zbudowana została na wysokość 10 sążni (tj. ok. 19 m), ziemia dokładnie ubita „równo i silnie”. Do 1 września dosypano kolejne 2 sążnie (prawie 4 m), a pod koniec miesiąca była już widoczna z daleka, osiągając 14 sążni i 3 łokcie wysokości, „czyli 45 łokci pionu” (ponad 35 m). Jednak wskutek pośpiechu nie trzymano się ściśle zakreślonego planu, robotnicy i dozorczy bardziej zwracali uwagę na własną wygodę, stąd zauważyć można

²² [Walenty Baranowski], *Opis sypania Kopca Kościuszki r. 1820 na górze świętej Bronisławy*, Kraków 1880, s. 16–19; M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 97–103; Franciszek Paszkowski, *Mowa miana przy założeniu podstawy mogiły, za pomnik Tadeuszowi Kościuszce na górze Bronisławy dnia 16go października 1820*, Kraków 1820, s. 1–12. Zob. też J. Kaźmierczak, „Góry sypimy...”, s. 80–83. Szczegółowy opis pierwszego dnia sypania kopca i związanych z tym uroczystości, zob. „Pszczółka Krakowska” 1820, t. 4, s. 56–66. Tam także okolicznościowe wiersze m.in. Józefa Wincentego Łańcuckiego, Pawła Czajkowskiego czy Augustyna Żdźarskiego oraz „śpiewki narodowe”, *ibidem*, s. 43–55, 165–167.

²³ Zob. „Pszczółka Krakowska” 1820, t. 4, s. 177–182, 237–241; 1821, t. 1, s. 26–35, 224–230; 1821, t. 2, s. 106–109.

²⁴ Magdalena Marosz, *Jak sypano Kopiec Tadeusza Kościuszki w Krakowie. Relacja Ambrożego Grabowskiego*, [w:] *Tadeusz Kościuszko. Historia, współczesność, przyszłość. Relacje i zależności*, red. naukowy Maria Jolanta Żychowska, Kraków 2017, s. 113–117.

²⁵ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 106–107.

²⁶ Karol Lewicki, *Dzieje kopca Kościuszki*, Kraków 1946, s. 10.

było szereg nieforemności, zwłaszcza przy zachowaniu ustalonego stopnia pochylenia²⁷.

Jak napisał Tadeusz Korzon:

Kopanie ziemi, zwożenie i układanie przez tłumy ochotników nie szło jednakże składnie, dopóki nie zorganizowano komitetu budowy i nie zapewniono dostatecznej liczby płatnych robotników pod dozorem konduktora i matematyków. Z planów, elewacyj i rachunków przekonać się dziś możemy, że trzeba było pokonać różne trudności techniczne [...]»²⁸.

Senat Wolnego Miasta Krakowa 24 listopada 1820 r. podjął uchwałę o utworzeniu Komitetu Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki, który miał sprawować nadzór nad budową, zbierać fundusze, zawierać umowy z robotnikami oraz czuwać nad pracami i ich jakością. Prezesem Komitetu został wybrany gen. Józef Maksymilian Paszkowski, wiceprezesem Krzysztof Dobiński, sekretarzami Konstanty Majeranowski i Ignacy Mieroszewski, a skarbnikiem Józef Wasserab. Do Komitetu zaliczali się tzw. członkowie czynni delegowani do dozoru budowy oraz członkowie honorowi. W czasie zimy Komitet analizował koncepcje budowy, obmyślał sposoby propagandy w celu zebrania jak największej kwoty pochodzącej ze składek oraz pisał w tym celu odezwy propagujące ideę na ziemiach polskich i za granicą²⁹.

W 1822 r. Komitet wydał *Listę imienną osób*, gdzie w kolejności alfabetycznej opublikowano nazwiska darczyńców indywidualnych z Krakowa, następnie nazwiska osób z różnych stron ziem polskich składających na ręce kwestarzy darowizny przekazane Komitetowi³⁰. Zachowały się też zeszyty, gdzie wójtowie poszczególnych gmin odnotowywali osoby zgłaszające się do sypania Kopca, a także wpłacane datki pieniężne. Przy tym uwzględniano deklarowane do prac pociągowych konie³¹.

²⁷ *Pamiętnik budowy...*, s. 35–37.

²⁸ Tadeusz Korzon, *Przedśmiertna męczarnia Kościuszki i żal pozgonny narodu*, Warszawa 1917, s. 29–30.

²⁹ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 107–110; Stanisław Miłkowski, *Jak powstał Kopiec Kościuszki*, Kraków 1821, s. 7; J. Gordziałkowski, *Dzieje Komitetu...*, s. 94–97. Zob. też ANK, Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Krakowie, sygn. 29/565/1/1 (dawna sygn. KPK 1), s. 1–2 (Apel Komitetu do wójtów gmin, by mobilizowali ochotników do sypania mogiły).

³⁰ *Lista imienna osób składających ofiary na pomnik Tadeusza Kościuszki, wydana przez Komitet zarządzający budową tegoż, od dnia 17 grudnia 1821 r.*, Kraków 1822, s. 3–218.

³¹ ANK, Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK VI-2, s. 107–495.

7 stycznia 1821 r. Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki wydał odezwę, w której podano wówczas docelowe wymiary Kopca: 80 łokci (ponad 62 m) średnicy u podstawy i 40 łokci (ponad 31 m) wysokości. Powierzchnia na szczycie miała być wyłożona posadzką z porfiru krajowego. Koszt budowy oszacowano do 40 000 złp, a zebrano do tej pory 17 000 złp, z których wydano już 3 000 na zakup narzędzi. Potrzeba było do usypania Kopca 76 000–77 000 łokci kubicznych ziemi, którą należało ubić i pokryć darnią. Na tę czynność przewidziano 25 000–30 000 dni „roboty rozmaitej”³².

Ziemię na Kopiec pozyskiwano z gruntów sióstr norbertanek – dwie morgi zakon udostępnił za wynagrodzeniem finansowym, a dwie bezpłatnie. Ustalono, że za pierwsze dwa sążnie od poziomu gruntu płacono 3 zł 12 gr, a za pozostałe – 2 zł³³.

Wiosną 1821 r., 16 kwietnia, przystąpiono do robót, których organizacja została szczegółowo opracowana. Nad całością czuwał majster, który wymierzał robotnikom sążnie ziemi i od wywiezionych im płacił. Co tydzień konduktor robót (prowadzący) dokonywał pomiarów, a w niedzielę, podczas obrad Komitetu, przekazywano kasjerowi na podstawie rozliczeń pieniądze. Robotnicy dostawali książeczki, na podstawie których wydawano im codzienne pożywienie, przygotowane w specjalnej garkuchni Jana Kantego Lubowieckiego. Suma za tygodniowe wyżywienie była potrącana przy rozliczeniu. Większa część robót była wykonywana przez niespełna dwudziestoletnich chłopców, którzy uchodzili z Galicji przed poborem do wojska austriackiego. Mieszkali w drewnianych szopach wokół kaplicy św. Bronisławy. Latem pracowano nawet nocą. Sygnał rozpoczęcia i zakończenia pracy dawano dzwonkiem. Przy sypaniu Kopca obok płatnych robotników pracowali również ochotnicy z gmin otaczających Kraków, także starcy, kobiety i dzieci. Do ochotników zaliczała się milicja Wolnego Miasta Krakowa, która przepracowała bezpłatnie około 300 dni roboczych przy ubijaniu ziemi. Krakowscy prawnicy zobowiązali się pracować nieodpłatnie 200 dni, a filozofowie i matematycy – 300 dni. Grono profesorów wspomagało budowę finansowo i fachową radą. Polacy, a nawet cudzoziemcy przejeżdżający przez Kraków, również, choćby symbolicznie, uczestniczyli w sypaniu Kopca. Znacznie mniej pomocy uzyskano od gmin, w postaci tzw. „dni pomoc-

³² S. Miłkowski, *Jak powstał...*, s. 10–14.

³³ *Pamiętnik budowy...*, s. 20–21.

nych”, odrabianych dość niechętnie. W miarę upływu czasu liczba dni wypracowanych przez sąsiadujące z Krakowem gminy została „wyrobiona”, a ludzie z bardziej odległych stron przybywali niechętnie. Potrzebna była spora liczba osób do ubijania ziemi, co uskuteczniano, udeptując podłoże na komendę. W przypadku zdarzających się skaleczeń bezpłatnej pomocy udzielał lekarz wojsk napoleońskich, profesor chirurgii Uniwersytetu Sykstus Lewkowicz³⁴.

Pod okiem nadzorców trwała praca według podziału – jedni kopali ziemię, inni nakładali na taczki, jeszcze inni wozili, rozrzucaли, równali i ubijali. Niektórzy obywatele, np. urzędnicy pracujący na posadach, przychodzili wspomóc budowę popołudniami. W prace chętnie włączali się uczniowie i studenci. W ciągu trzech lat budowy kopca – od wiosny do jesieni – pracowało codziennie około stu osób. Gdy sprzyjała pogoda, w mieście słychać było miarowe ubijanie i głosy robotników – odliczanie do dwudziestu, potem przerwa i znów miarowe odliczanie³⁵. Zauważono jednak, że przy tak dużej liczbie ochotników, pracujących co prawda chętnie, trudno było o utrzymanie należytego porządku i dyscypliny³⁶. Najlepsi robotnicy byli w stanie, zwłaszcza przy pracach u podstawy Kopca, przewieźć nawet do pięciu sążni kubicznych (czyli prawdopodobnie 34 m³) ziemi dziennie, zarabiając do 15 zł. Natomiast im wyżej, tym praca była trudniejsza, ale lepiej wynagradzana. Okazało się, że żaden z najemnych robotników nie był w stanie wydajnie pracować więcej niż 3 do 4 dni pod rząd. Najbardziej żądni zarobku pracowali nawet nocami³⁷.

Budowę pragnęła uczcić księżna Izabela Czartoryska, przysyłając Wisłą galar z ziemią z pobojuwiska maciejowickiego. Skrzynia z ziemią dotarła 20 sierpnia 1820 r. i po dwóch tygodniach umieszczono ją w Mogile, dołączając flaszę z ziemią spod Szczekocin³⁸.

W trakcie robót nie trzymano się pierwotnych założeń technicznych. Błędem było odstępianie od pierwszego planu F. Radwańskiego i sypanie Mogiły „na oko”, bez korekt inżynierskich. Winą obciążono stawiaczy, któ-

³⁴ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 110–112; K. Lewicki, *Dzieje kopca...*, s. 11–12; M. Borowiejska-Birkenmajerowa, J. Demel, *Działalność urbanistyczna...*, s. 89; *Pamiętnik budowy...*, s. 28–29.

³⁵ [W. Baranowski], *Opis sypania...*, s. 18–19, 22.

³⁶ *Pamiętnik budowy...*, s. 17.

³⁷ *Ibidem*, s. 26–27.

³⁸ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 113.

rzy ponoć dla swej korzyści ślimakową drogę do wożenia ziemi założyli za szeroko. Ponadto opady deszczu, burze i silne wichury nadwyrężyły budowany Kopiec. Postanowiono wzmocnić go darnią zebraną z sąsiednich błoń. Opóźnienia powodowały także kłopoty finansowe. Zimą roboty przerwano, wznawiając je na wiosnę 1822 r.³⁹

Rok 1822 był rozstrzygający co do kształtu pomnika, który zaczynał wznosić się nad miastem. Wedle pierwotnego planu Kopiec miał mieć formę ściętego ostrosłupa, druga wersja przewidywała kamienne schodki wiodące na szczyt, a trzecia ścieżkę wijącą się od zachodu. Poproszeni o konsultacje architekt Szczepan Humbert i profesor matematyki Uniwersytetu Jagiellońskiego Franciszek Sapalski 24 marca przedstawili kolejny alternatywny projekt, przedkładając rysunki i dwa modele Mogiły. Następnego dnia naocznie skonfrontowano modele z rzeczywistością. Ostateczną wersję zaprezentowali Humbert z Sapalskim 8 kwietnia. Wedle matematycznych obliczeń miał on 42 sążnie (ok. 80 m) średnicy, 55 stopni nachylenia i 199 sążni (ok. 377 m) wysokości, z podwójnym ślimakiem wejściowym o 3 łokciach szerokości (ok. 2,3 m). Wejście poprzedzone bramką wiodło od wschodu po pokrytym darnią stoku. Wyrównano najbliższą okolicę, głównie od wschodu i północy, wyrąbano też skały utrudniające budowę⁴⁰. Na posiedzeniu Komitetu Budowy Pomnika 17 lutego 1822 r., po wysłuchaniu opinii czterech ekspertów, postanowiono odłożyć na późniejszy czas wieńczenie Mogiły, gdyż:

Sypana na pochyłości, z ziemi iłowatej i wilgotnej, źle i nierówno ubijanej, mając w sobie zakopane drzewo, a nade wszystko jodłę dość grubą, które z czasem spróchniawszy otwory w ziemi poczyni, nie może znieść żadnych wielkich ciężarów, bez ich uszkodzenia na przyszłość, a nawet nadwreżenia samej mogiły. [...] Ale w późniejsze lata, skoro swoim ciężarem ulegnie się mogiła i stanie się zdolną zniesienia fundamentów i wszelkich ciężarów, a wtenczas będzie można z pewnością stawiać co się podoba⁴¹.

W ciągu 1823 r. przeprowadzono szereg prac o charakterze uzupełniającym. Po usypaniu Kopca, jego powierzchnię należało umocnić, sadząc głęboko korzeniające się rośliny, szczególnie perz⁴².

³⁹ *Ibidem*, s. 113–114.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 113–117; *Pamiętnik budowy...*, s. 44–47.

⁴¹ *Pamiętnik budowy...*, s. 42–43.

⁴² [W. Baranowski], *Opis sypania...*, s. 23–24.

Można dodać, iż przy okazji prac, w styczniu 1823 r., przypadkowo znaleziono kości prehistorycznych zwierząt. Po zbadaniu ich przez profesora UJ Alojzego Estreichera, wystawiono je na widok publiczny w Obserwatorium Astronomicznym w dzielnicy Wesoła⁴³.

W październiku umieszczono w Mogile urnę z ziemią spod Dubienki, nadesłaną przez kapitana Raczyńskiego. Wykonał ją na własny koszt rzeźbiarz Ferdynand Kuhn⁴⁴. W tym też miesiącu deszcze poczyniły znaczne szkody, które usuwano; ziemia groziła osunięciem, uległy zniszczeniu ścieżki. W Krakowie pojawiła się wiadomość, że Kopiec nachylił się i może się zawalić. Katastrofie starano się zaradzić, ubijając ziemię z perzem⁴⁵.

Po upływie zimy, która nie poczyniła większych uszkodzeń, roboty wznowiono 8 kwietnia 1823 r. Stwierdzono jednak, iż Mogiła, osiadając, obniżyła się o 16 cali (czyli ponad 40 cm), a także, że razi nieforemnością. Porównywano Kopiec Kościuszki z Kopcem Krakusa, na korzyść tego drugiego. Zauważono, że Mogiła Kościuszki powinna mieć lepiej rozwiązany sposób odprowadzania wody⁴⁶.

Po kilku sezonach doświadczeń zaczęto przestrzegać zasady, by Kopca nie sypać podczas deszczu, gdyż ił pęcznieje i nie daje się dokładnie ubijać, a także znacznej suszy, bo konieczne jest dostarczenie wody, co zwiększa koszty. Z kolei 5 czerwca podczas wichury, nadsypany szczyt Mogiły rozdroił się od północy w kierunku południa, co jak oceniono, świadczyło o niestaranności prac i zbyt dużym kącie nachylenia wierzchołka. Pod koniec miesiąca poczyniono pomiary, z których wynikało, iż 22 czerwca Mogiła obniżyła się o pół cala, a 21 lipca – 8 cali, 27 lipca cyfra ta wzrosła do 13 cali. Okazało się, że od początku roku opadła w sumie o łokieć i 16 cali. W październiku, dzięki sprzyjającej pogodzie zintensyfikowano prace⁴⁷, a dnia 25 października 1823 r. zapisano w Pamiętniku budowy pomnika Tadeusza Kościuszki, iż dzieło zostało oficjalnie zakończone. Według skrupulatnych obliczeń koszt budowy wyniósł 169 246 złp 8 gr. Wliczono w to sypanie, ubijanie ziemi, plantowanie, łamanie kamienia, utrzymywanie rzemieślników, dozorców, biura oraz koszt narzędzi. Uwzględniono

⁴³ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 117.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 117–118.

⁴⁵ *Pamiętnik budowy...*, s. 51–53.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 54–56.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 62–63, 66, 68.

straty spowodowane dewaluacją monety, jak również koszty poniesione na uposażenie bratanic Naczelnika – 19-letniej Józefiny, 16-letniej Ludwiki i 11-letniej Marianny. Obliczenia zamknięto 1 czerwca 1825 r.⁴⁸

Po ukończeniu budowy Kopca, wiosną 1824 r., stwierdzono jego obniżenie się, nieco nadwyrężone zostały też ścieżki. Dosypano zatem ziemi na wierzchołek, wyrównano ścieżki, nadsztukowano mniej zarosłą powierzchnię perzem i wydarniowano, a dla zabezpieczenia u podstawy obasypano kamieniami na półtora sążnia szerokości. Prace rozpoczęte 2 maja ukończono 10 października 1824 r. Zwieziono w sumie 21 808 fur ziemi, kamieni i darni, 46 fur perzu i 13 460 sztuk darni (niestety nie wiadomo o jakich wymiarach). Uprzątnięto także dojazd do Kopca. 31 października wojewodzina Tekla Małachowska z Wodzickich nadesłała ziemię z pola bitewnego pod Szczekocinami, którą wkopano w marmurowej urnie⁴⁹.

We wrześniu 1824 r. zlecono profesorowi matematyki Uniwersytetu Jagiellońskiego Franciszkowi Szopowiczowi wykonanie pomiarów. Wraz z wykładowcą matematyki w gimnazjum św. Anny Pawłem Florkiewiczem pomierzył i ustalił wzajemne zależności pomiędzy mogiłami Krakusa, Wandy i Kościuszki. Wyniki pracy przedstawili 19 lutego 1825 r., a obliczenia podane były w miarach wiedeńskich i francuskich. Według nich średnica podstawy dolnej Kopca Kościuszki wynosiła 42 sążnie, tj. 79,7 m (kopiec Wandy: 45,5 m, a Krakusa: 56,9 m), średnica podstawy górnej – 4,5 sążnia, tj. 8,5 m (w przypadku kopca Wandy i Krakusa: 9,5 m). Wysokość pionową obliczono na 18 sążni, tj. 34,1 m (Kopiec Wandy: 13,3 m, Krakusa: 16,1 m), a objętość na 9 400 sążni sześciennych, czyli 64 134 m³ (Kopiec Wandy: 9 006 m³, a Krakusa: 13 620 m³). Ponadto powierzchnia Kopca Kościuszki obliczona została na 1 600 sążni kwadratowych (tj. ok. 5 755 m²). Co warto odnotować, podane też zostały odległości między tymi trzema kopcami. Odległość mogiły Kościuszki do mogiły Krakusa wynosiła 2 618 sążni (4 965 m), do mogiły Wandy 6 603 sążnie (12 523,5 m), natomiast odległość Kopca Wandy do Krakusa – 4 518 sążni (8 569 m)⁵⁰.

Dodać należy, iż usypanie Mogiły Kościuszki w ciągu niespełna trzech lat umożliwiła owocna działalność Komitetu, poparcie władz Wolnego Mia-

⁴⁸ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 118; J. Gordziałkowski, *Dzieje Komitetu...*, s. 106.

⁴⁹ *Pamiętnik budowy...*, s. 77–79.

⁵⁰ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 121–122; *Pamiętnik budowy...*, s. nlb.

sta Krakowa, sprzyjająca atmosfera lat 20. XIX w. oraz ożywiony ruch społeczny zrodzony z głębokiego kultu dla osoby Naczelnika⁵¹.

Datki w różnych kwotach na sypanie Kopca ofiarowali przedstawiciele magnaterii i szlachty, kahały żydowskie, loże masonskie, a także stacjonujący w Krakowie oficerowie austriaccy, mieszkańcy ziem polskich i z zagranicy, jak i cudzoziemcy⁵².

Według przedstawionego przez Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki zestawienia finansowego za okres od 1818 do 1 czerwca 1825 r. zebrano 178 151 zł 4 gr. Największe wpływy odnotowano w 1821 r., a z racji wysokości darowanej sumy w gotówce – nazwisko hrabiego Artura Potockiego. Wydatkowano natomiast 169 000 zł 8 gr. Największa część sumy przypadła na „sypanie ziemi, ubijanie, perzowanie i plantowanie” (108 733 zł 18 gr), następnie łamanie kamienia i zwózka, zapłata dla rzemieślników – cieśli, murarzy i kowali, narzędzia i sprzęty, materiał – drewno, cegła, woda. Sporo wydatkowano na cele dozoru, na fiakry, biuro i materiały piśmienne, a 30 000 przeznaczono na wyposażenie krewnych naczelnika, sierot⁵³.

15 maja 1825 r. dokonano także podsumowania „ilości rąk” użytych do usypania i wykończenia Mogiły Kościuszki, a pod zestawieniem podpisał się „konduktor” Kalikst Waligórski. Np. w 1821 r. ogółem pracowało 21 083 osoby, w 1822 – 11 755, a w 1823 – 20 265⁵⁴.

Opiekę nad istniejącym już Kopcem kontynuował Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki, który od momentu powstania w 1820 r. stale czuwał nad jego stanem, publikując sprawozdania informujące społeczeństwo początkowo o zaawansowaniu budowy, potem o utrzymaniu. Odwołując się do ludzkiej ofiarności, Komitet starał się wypełnić postulaty uchwalone jeszcze w czasie sypania – założenia osady włościańskiej składającej się z czterech gospodarstw, które chciano przekazać rodzinom uczestników bitwy raclawickiej. Ponadto planowano umieścić na szczycie Kopca pamiątkowy głaz, co zapowiadała uchwała Senatu z 19 lipca 1820 r. Komitet był świadomy wiecznych kłopotów związanych z utrzymaniem Kopca we właściwym stanie technicznym. Ulewy, burze, wichury i śniegi, a także polne zwierzęta – myszy i krety mocno nadwyręzały strukturę tego ziemnego monumentu. By temu zaradzić, konieczna była społeczna praca mieszkańców

⁵¹ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 127.

⁵² J. Gordziałkowski, *Dzieje Komitetu...*, s. 103.

⁵³ S. Miłkowski, *Jak powstał...*, s. 15.

⁵⁴ *Pamiętnik budowy...*, s. nlb.

Krakowa i okolic lub też duże pieniądze na niezbędne prace. Trzeba przyznać, że dary pieniężne nadal napływały, pamiętano również o składaniu ziemi z pól bitewnych⁵⁵.

W 1825 r. energicznie zabrano się do rozplanowania wokół Kopca Kościuszki osady, której mieszkańcy pełniliby obowiązek opieki nad mogiłą i jej bieżącej konserwacji. Miała się nazywać Kościuszką. Niestety z powodu braku funduszy pomysł osady spełznął wówczas na niczym. Równocześnie w tym samym roku odarniowano resztę Kopca, obsadzając go wokół 79 topolami i 100 kasztanowcami. Do 1829 r. wzniesiono mur ze sztachetami wokół kaplicy św. Bronisławy i zaczęto z wolna realizować budowę osady włościańskiej. Najwięcej kłopotów dostarczał zakup ziemi po niewygórowanej cenie, z czym właścicielki gruntów, siostry norbertanki, czyniły duże problemy. Zakupu dokonano 2 lipca 1830 r., jednak związane z tą ziemią dalsze problemy prawne i spory z norbertankami, rozstrzygnięte zostały dopiero w 1838 r. Pierwszy domek osady (wzniesiony kosztem 9 411 złp 19 gr) zajął wieloletni konduktor budowy Kalikst Waligórski, syn kościuszkowskiego żołnierza, który doglądał stanu kopca. Planowana osada włościan nigdy jednak nie powstała⁵⁶.

Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki kontynuował publikowanie swych sprawozdań, relacji ze stanu technicznego Kopca i prac związanych z naprawianiem szkód spowodowanych przez naturalne osuwanie się ziemi, niesprzyjające czynniki atmosferyczne i działalność polnych gryzoni⁵⁷.

W 1845 r., według planów Teofila Żebrowskiego, zaczęto budować drogę bitą łączącą Kopiec ze Zwierzyńcem. Prace zakończono dwa lata później, według zmodyfikowanego projektu F. Radwańskiego i Karola Kremiera. W tym samym czasie zauważono, iż Kopiec się przechylił, konieczna więc

⁵⁵ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 128–130.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 130–134. Zob. ANK, Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK Okr. 22 (Mapa kopca Kościuszki i jego terenów – pola, zabudowania, drogi, zarosła – z 1832 r., wyk. przez geometrę przysięgłego Karola Bełcikowskiego, skala: 1:3600).

⁵⁷ *Dodatek do Pamiętnika budowy pomnika Tadeusza Kościuszki wydanego w r. 1826 obejmujący sprawozdanie Komitetu pomnikiem tym zarządzającego, za czas do 1 lipca 1852 r.*, Kraków 1852, s. 5–68; *Dodatek drugi do pamiętnika pomnika Kościuszki obejmujący czas od 1 lipca 1852 roku do końca roku 1876*, Kraków 1878, s. 5–43. O konserwacji i naprawach Kopca Kościuszki w XX i XXI w. zob. Rafał Sieńko, Łukasz Bednarski, Tomasz Howiacki, *Historia zmagania o stan techniczny Kopca Kościuszki w Krakowie*, [w:] *Tadeusz Kościuszką. Historia...*, s. 393–407.

była interwencja inżynierska. Wspomnieć należy, iż anonimowi budownicy Kopca Krakusa zadbali o odpowiednią konstrukcję z wysokim słupem wewnątrz, do którego umocowano promieniście rozstawione ściany przegród, wypełnione ziemią i kamieniami. Wzmacniało to skutecznie stabilność mogiły, która bez ciągłego nadsypywania wytrzymała próbę czasu. Tymczasem budownicy Mogiły Kościuszki, nie wiedząc o takim rozwiązaniu, wykonali Kopiec, który musiał być ustawicznie zabezpieczany przed uszkodzeniami wynikającymi z warunków atmosferycznych⁵⁸.

W 1846 r. rozpoczęto oczekiwane prace związane z konserwacją Kopca. Komitetowi przedstawiono trzy projekty jego zabezpieczenia. Według F. Radwańskiego juniora i Michała Łuszczkiewicza planowano zmniejszyć kąt nachylenia do 45 stopni przez nadsypanie cokołu. Według wersji T. Żebrowskiego należało spadki złągodzić do 45 stopni, znieść ścieżki od strony północnej, zamiast nich zrobić schodki, a południowe ścieżki wybrukować, dając im odpływ wody. Trzeci projekt wykonał austriacki inżynier Kutschera. Także przewidywał zmianę kąta pochyłości, ale na skutek znacznego rozszerzenia podstawy przez zniesienie kościoła św. Bronisławy i wyłożenie Mogiły iłem. Niestety plany te odłożono do archiwum Komitetu bez rozstrzygnięcia, wskutek burzliwego czasu rewolucji krakowskiej 1846 r.⁵⁹

Należy dodać, iż po włączeniu Rzeczypospolitej Krakowskiej do monarchii austriackiej w 1848 r., Kopcem zaczęli interesować się wojskowi. W lipcu 1848 r. obejrzał go c.k. komisarz nadworny feldmarszałek-lejtnant Franz von Schlick, na którym konstrukcja monumentu zrobiła duże wrażenie. Austriacy jednak zaczęli likwidować symbole polskiego bytu narodowego, a przystąpili do budowy fortyfikacji. Społeczeństwo polskie bardzo zaniepokoiło się, że Kopiec, miejsce częstych pielgrzymek, może ulec zniszczeniu. Cesarz Franciszek Józef I, u którego interweniowano w tej sprawie, obiecał, iż zostanie on zachowany i pomimo fortyfikacji będzie powszechnie dostępny dla ludności⁶⁰. W 1852 r. zawarto oficjalne, notarialnie poświadczone porozumienie między władzami Krakowa a wojskiem austriackim, regulujące sprawy dotyczące Kopca⁶¹.

⁵⁸ M. Rożek, *Kopiec Kościuszki...*, s. 135–136.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 136–137.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 137–140.

⁶¹ ANK, Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Krakowie, sygn. 29/565/2/3 (dawna sygn. KPK 3), s. 1–36.

16 czerwca 1860 r. na jego wierzchołku umieszczono granitowy głaz z napisem „Kościuszcze”. Pod betonową wylewką, złożono w ołowianej szkatułce pamiętnik całej budowy Kopca. Głaz, którego waga wynosiła ok. 10 cetnarów wg miar austriackich, czyli 560 kg, wciągano na szczyt konno, potem siłą ludzkich rąk na niskim czteroślupowym wózku. Od rana pracowało nad jego osadzeniem 30 ludzi, a wieczorem o 21.00 praca została zakończona. Koszt całego przedsięwzięcia wyniósł 402 złote reńskie, co pokrył Piotr Muszyński, ówczesny prezes Komitetu zarządzającego pomnikiem⁶².

Tak zatem wystawiono Tadeuszowi Kościuszcze „pomnik godny jego, godny narodu. Skromny, a wielki – prosty, a wspaniały”⁶³.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Narodowe w Krakowie

Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK IV-7, WMK VI-2, WMK Okr. 22.

Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Krakowie, sygn. 29/565/1/1 (dawna sygn. KPK 1), 29/565/2/3 (dawna sygn. KPK 3).

Prasa

„Pszczółka Krakowska” 1820, t. 4; 1821, t. 1, t. 2.

Źródła drukowane

Darowska z Mieroszewskich Helena: *Dwa lata moich wspomnień z życia krakowskiego 1836–1837*. W: *Kapitan i dwie panny. Krakowskie pamiętniki z XIX wieku*. Wyd. Irena Homola i Bolesław Łopuszański. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.

Dodatek do Pamiętnika budowy pomnika Tadeusza Kościuszki wydane go w 1826 r. obejmujący sprawozdanie Komitetu pomnikiem tym zarządzającego, za czas do 1 lipca 1852 r. Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1852.

Dodatek drugi do Pamiętnika budowy pomnika Kościuszki obejmujący czas od 1 lipca 1852 roku do końca roku 1878. Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1878.

Grabowski Ambroży: *Wspomnienia*, t. 2. Wyd. Stanisław Estreicher. Biblioteka Krakowska nr 41. Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1909.

⁶² *Dodatek drugi do pamiętnika...*, s. 19–21.

⁶³ Eustachy Śmiałowski, *Pamiętnik z Kopca Tadeusza Kościuszki*, Kraków 1893, s. 13.

Krakowskie miscellanea kulturalno-obyczajowe z listów Stanisława Wodzickiego (1818–1824). Oprac. Renata Żurkowa. „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1961/1962, R. 7/8, s. 187–234.

Lista imienna osób składających ofiary na pomnik Tadeusza Kościuszki, wydana przez Komitet zarządzający budową tegoż, od dnia 17 grudnia 1821 r. Kraków: druk. J. Maj, 1822.

Pamiętnik budowy pomnika Tadeusza Kościuszki przez Komitet zarządzający tąż budową wydany. Kraków: druk. J. Matecki, 1825.

Paszkowski Franciszek: *Mowa miana przy założeniu podstawy mogiły, za pomnik Tadeuszowi Kościuszce na górze Bronisławy dnia 16go 1820.* Kraków: druk. J. Matecki, 1820.

Opracowania

[Baranowski Walenty]: *Opis sypania Kopca Kościuszki r. 1820 na górze świętej Bronisławy.* Kraków: L. Anczyc i Spółka, 1880.

Bieniarzówna Janina, Małecki Jan M.: *Dzieje Krakowa. T. 3: Kraków w latach 1796–1918.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979.

Borowiejska-Birkenmajerowa Maria, Demel Juliusz: *Działalność urbanistyczna i architektoniczna Senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815–1846.* „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki” 1963, R. 4, s. 46–149.

Frycz Jerzy: *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1915.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.

Gordziałkowski Jan: *Dzieje Komitetu Kopca Kościuszki (1820–1994).* W: *Kościuszcze w holdzie.* Praca zbiorowa pod red. Mieczysława Rokosza. Biblioteka Krakowska nr 133. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, 1994.

Herbst Stanisław: *Kościuszeko Andrzej Tadeusz Bonawentura.* W: PSB, t. 14. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968–1969, s. 430–440.

Każmierczak Jerzy: „*Góry sypiemy na świadectwo krzywdy doznanej*” – narodowa wymowa *Kopca Kościuszki.* „Rocznik Krakowski” 1997, R. 63, s. 67–87.

Korzon Tadeusz: *Przedśmiertna męczarnia Kościuszki i żal pozgonny narodu.* Warszawa: Wydawnictwo Komitetu Kościuszkowskiego, 1917.

Lewicki Karol: *Dzieje kopca Kościuszki.* Kraków: Wydawnictwo Komitetu Kopca Kościuszki, 1946.

Marosz Magdalena: *Jak sypano Kopiec Tadeusza Kościuszki w Krakowie. Relacja Ambrożego Grabowskiego.* W: *Tadeusz Kościuszek. Historia, współczesność, przyszłość. Relacje i zależności.* Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, 2017, s. 107–117.

Miłkowski Stanisław: *Jak powstał Kopiec Kościuszki.* Kraków: Stanisław Cyrankiewicz, 1821.

Rożek Michał: *Kopiec Kościuszki w Krakowie.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981.

Sieńko Rafał, Bednarski Łukasz, Howiacki Tomasz: *Historia zmagañ o stan techniczny Kopca Kościuszki w Krakowie.* W: *Tadeusz Kościuszek. Historia, współczesność, przyszłość. Relacje i zależności.* Red. naukowy Maria Jolanta Żychowska. Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, 2017, s. 293–407.

- Śmiałowski Eustachy: *Pamiętka z Kopca Tadeusza Kościuszki*. Kraków: drukarnia „Czasu”, 1893.
- Żeleńska-Chełkowska Anna: *Feliks Radwański senator Rzeczypospolitej Krakowskiej (1756–1826)*. Biblioteka Krakowska nr 123. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982.
- Żeleńska-Chełkowska Anna: *Radwański Feliks*. W: PSB, t. 30. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 19–22.
- Żeleńska-Chełkowska Anna: *Radwański Feliks junior*. W: PSB, t. 30. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 22–23.

PODSUMOWANIE

Jak powstawał Kopiec Kościuszki w Krakowie – jego dzieje w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej

W Krakowie 23 czerwca 1828 r. odbył się pogrzeb zmarłego rok wcześniej Tadeusza Kościuszki. Zwłoki Naczelnika uroczyście złożono w katedrze na Wawelu, a Senat Wolnego Miasta Krakowa postanowił go uczcić odpowiednim pomnikiem. Pojawiły się wśród rządzących Krakowem, jak i mieszkańców, liczne propozycje jego formy. Zdecydowano się usypać ku czci bohatera Mogiłę na wzgórzu św. Bronisławy, na wzór istniejących kopców Krakusa oraz Wandy. Stosowną uchwałę Senat podjął 19 lipca 1820 r. Została zainicjowana zbiórka potrzebnych funduszy oraz zaplanowano przebieg prac. Uroczysta inauguracja odbyła się 16 października 1820 r. Powołano Komitet Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki, który miał czuwać nad przebiegiem prac i stroną finansową przedsięwzięcia. Społeczeństwo aktywnie włączyło się w działania, które prowadzono nie bez trudności czy przykrych niespodzianek natury technicznej i budowlanej. Planowano założenie wokół Kopca osady, której mieszkańcy sprawowaliby opiekę nad Mogiłą, co nie zostało zrealizowane. 25 października 1823 r. odnotowano zakończenie prac nad budową Kopca Kościuszki. Uporządkowano przyległy teren, budując dogodną drogę. Prace konserwatorskie nad kopcem trwały, co się okazało konieczne, nieustannie. Władze austriackie po likwidacji Rzeczypospolitej Krakowskiej zaakceptowały istnienie Kopca, a w 1860 r. na jego wierzchołku umieszczono granitowy głaz z inskrypcją.

SUMMARY

How Kościuszko Mound in Krakow was created – events during the Republic of Krakow

23 June 1828 saw the funeral in Krakow of Tadeusz Kościuszko, who had died a year earlier. The corpse of the Commander was ceremoniously placed in Wavel Cathedral, and the Senate of the Free City of Krakow decided to commemorate him with a suitable monument. Numerous suggestions concerning its form appeared from the leaders of Krakow as well as its residents. It was decided to create a mound for the hero on Bronisława Hill, based on the already existing Krakus and Wanda mounds. A suitable resolution was passed

by the Senate on 19 July 1820. A collection of necessary funds was initiated and the course of work was planned. The ceremonial inauguration took place on 16 October 1820. The Tadeusz Kościuszko Monument Construction Committee was established, with the aim of supervising the work and financial aspects of the undertaking. Local society actively participated in the activities, which were not without difficulties or unpleasant surprises of a technical or construction nature. The establishment of a settlement around the Mound was planned, with the residents taking care of the Mound, but was not carried out. On 25 October 1823, work on the construction of Kościuszko Mound ended. The surrounding area was developed and a road built. Maintenance work on the Mound continued and turned out to be a constant necessity. The Austrian powers accepted the existence of the Mound after the end of the Republic of Krakow, and in 1860 placed a granite stone with an inscription on its peak.

SŁOWA KLUCZOWE: Tadeusz Kościuszko, Rzeczpospolita Krakowska, budowa Kopca, szczegóły techniczne, postępy prac

KEY WORDS: Tadeusz Kościuszko, Republic of Krakow, construction of the Mound, technical details, work progress